

V dějinách novočeské literatury znamená devatenácté století epochu základního významu. Během ní prošla naše slovesná kultura několika vývojovými stupni, které ji od filologických počátků raného obrození dovedly za dobu poměrně krátkou na takovou úroveň, na níž se mohla právem měřit s vyspělými evropskými literaturami. Tento vývoj byl ovšem závislý na řadě okolností; z nich jistě nejvýznamnější byly podmínky života české národní společnosti, tedy toho sociálního prostředí, v němž naše slovesná kultura vznikala a jehož problematiku, myšlení a cítění vyjadřovala.

Z hlediska periodizace nové české literatury nepokládáme, jak známo, devatenácté století za uzavřenou vývojovou etapu, přesně ohraničenou počátkem a koncem století. První léta minulého století jsou dobou už rozvíjející se první fáze obrozenské, jež započala v epoše josefinské; počátek století dvacátého navazuje v naší literatuře organicky na programové snahy předchozí etapy devadesátých let. Přes tuto plynulost časových hranic znamená však devatenácté století v naší literatuře i v dějinách naší národní společnosti historický pojem; jeho aktuálnost pro naši současnou kulturu je dána bohatstvím impulsů, jež toto období dalo století našemu a jež jsou nepochybně základem naší kultury dnešní. Na to ukázala mnohokrát zejména marxistická historiografie a marxistická literární věda. Za všechny ostatní připomeňme Zdeňka Nejedlého a Julia Fučíka, kteří oba právě ve století devatenáctém hledali a nacházeli živnou půdu pro další myšlenkový a tvůrčí vývoj našeho národa. Nejedlý v řadě svých prací odhaloval dialekticky napjatou souvislost mezi tradicemi českého obrození a revoluční ideologií dvacátých let našeho století — ideologií, jež se stala základnou a východiskem básnické generace Jiřího Wolakra. Julius Fučík pak ve svých studiích z posledních let života ukázal na to, jak pokrokové tradice a hodnoty naší literatury devatenáctého století spoluvy-

tvářejí podobu a charakter národa a pomáhají mu zachovat si v dobách smrtelného ohrožení sebedůvěru a naději v lepší a spravedlivější budoucnost.

Česká literatura devatenáctého století plnila tedy řadu funkcí podstatně důležitých z hlediska vývoje a formování dobové národní společnosti. Dosti často se poukazuje na to, že literatura — zvláště v dobách obrozen-
ských — v podstatě jen suplovala funkce, jež nemohly být plněny dosud neexistujícími (nebo dosud nerozvinutými) národními institucemi, ať v oblasti politické, kulturní nebo jiné. Ale to je jen část pravdy. Neboť dosah působnosti české literatury od počátků obrození byl zřejmě takový, že jen stěží byl nahraditelný prostředky jinými. Literatura pronikala do kruhů lidových stejně jako vzdělaneckých a měla takový vliv na utváření národního a společenského vědomí českého čtenářstva, jako sotva který jiný prostředek, působící na tehdejší českou veřejnost, včetně institucí, jež do konce století vznikly.

Při vši složitosti ideového vývoje české literatury devatenáctého století lze v ní vysledovat tři nejdůležitější zdroje jejích tradic, tři hlavní ideové úkoly a společenské cíle, k nimž naše literatura směřovala a o jejichž naplnění v jednotlivých vývojových etapách usilovala. Byla to svoboda myšlení a přesvědčení, právo na národní sebeurčení a konečně snaha o dosažení sociální spravedlnosti. Tyto tři základní ideové a společenské cíle sledovala naše literatura v různé formě po celé devatenácté století; přece však vystupují tyto záměry a úkoly programově do popředí v jednotlivých fázích století specifickým způsobem a v různé intenzitě, jak to odpovídalo danému stupni společenského vývoje a tedy aktuálnosti jednotlivých úkolů.

První, jazyková etapa našeho obrození probíhá v době, kdy sotva dozněla dlouhá fáze rekatolizace českých zemí. V lidových i vzdělaneckých vrstvách narůstal a stále zřetelněji se projevoval odpor proti myšlenkovému násilí, jehož podstatně důležitým nástrojem byl církevní dogmatismus. Tento odpor proti znásilňování svobodného mínění a přesvědčení byl posilován osvícenským racionalismem, pronikajícím k nám v té době ze západní Evropy. Josef Dobrovský, hlavní osobnost dané epochy našich dějin, nebyl jen vynikající filolog, ale současně i největší představitel českého úsilí o myšlenkové osvobození a vymanění z područí církve. S jejími stanovisky se Dobrovský rozcházel v řadě podstatných bodů. Především jeho požadavek názorové tolerance se zcela přičil církevnímu programu „propagandy víry“, jak jej realizoval zejména jezuitský řád. A také v historických otázkách Dobrovský prosazoval neortodoxní hlediska — ať šlo o Jana Husa, husitství nebo protireformaci; vesměs zastával stanoviska historického kriticizmu, jímž do jisté míry předjímal koncepci Palackého. „Který člověk může rozumně věřit tomu, že je božím záměrem, abychom zapřeli svůj rozum“, píše Dobrovský. Nebyl radikál, ale přece nejvýraznějším způsobem u nás se zasadil o příchod nové historické epo-

chy, v níž přes všechny další potlačovací snahy ze strany státní a církevní moci byla myšlenková autorita katolicismu trvale podlomena. — Český zápas za svobodu myšlení pokračoval pak v první polovině devatenáctého století zásluhou řady význačných osobností — zejména z okruhu žáků Bernarda Bolzana — a vyvrcholil působením a dílem Karla Havlíčka. I Havlíček se zčásti opíral o Bolzanovy názory, ale překonal je v podstatných bodech. Bolzano se nikdy nevzdal víry v katolickou dogmatiku, kdežto Havlíček právě tuto dogmatiku ostře napadal, a to pro její nedostatek mravních hodnot a zřetelů. Konflikt s církví a náboženstvím se u Havlíčka projevil jako nutný důsledek srážky jeho představ o etické funkci církve s jejím skutečným vnitřním stavem a její dobovou společenskou funkcí. V církvi a jejím učení spatřoval Havlíček pomocníky a nástroje absolutistické světské moci, prostředky duchovního znevohnění. Proto věnoval nejvyšší úsilí tomu, aby českou národní společnost z vlivu církve a náboženství vymanil. — Zápas za svobodu myšlení se v první polovině a uprostřed devatenáctého století odehrával i na Moravě; jež z důvodů společenských a historických zůstávala za Čechami zřejmě vývojově opožděna. Významným představitelem úsilí o svobodu přesvědčení mezi tehdejšími reprezentanty české Moravy byl básník a filozof František Matouš Klácel, ovlivněný nejen Bolzanem, ale zejména Hegelem. Svůj proticírkevní zápas Klácel spojoval programově — na dobové bázi utopického socialismu — se snahami o sociální spravedlnost. Ve smyslu Hegelovy dějinné dialektiky chápal společnost jako celistvý organismus, spjatý vztahy jednotlivých národů a kultur. V této Klácelově koncepci všeobecného sblížení národů se odráží nejen jeho představa o uspořádání národních poměrů v současné době, ale také zárodek plánu „vesměrné“ budoucnosti lidstva, který se stal trvalým cílem příštích Klácelových snah.

S úsilím o myšlenkové osvobození prolínal se v českém obrození a v české literatuře zápas o sebeurčení národní. Oba tyto programy spolu úzce souvisely — i když první je příznačný pro osvícenství, druhý pro období jungmannovské. Ale osvícenství zdaleka nebylo tak lhostejné k nacionálním cílům, jak se někdy má za to. Nebyl k nim lhostejný dokonce ani Dobrovský, a tím méně jeho žáci, k nimž v letech dvacátých náležel i Palacký. A naopak Jungmann, hlavní iniciátor nové národně vlastenecky orientované fáze našeho obrození, vyrůstal duchovně z ideologie osvícenské. Docela markantně se pak střetnutí i prolnutí osvícenského racionalismu a intenzivního národního vědomí jeví v osobnosti a díle Karla Havlíčka.

Tento publicista a básník, k jehož předním vzorům patřil G. E. Lessing, spojoval svůj boj za názorovou svobodu organicky a důsledně s bojem za národní sebeurčení. Už v dobách svého pobytu v Rusku, a pak znovu během své pozdější veřejné činnosti promýšlí národnostní otázku v Rakousku a vynakládá velkou část své energie v zápase za česká národní práva. Stojí dlouho na stanovisku austroslavismu a solidarizuje se s Palackým —

v závěru svého veřejného působení však poznává, že národnostní otázku v Rakousku nelze řešit z pozic měšťanského liberalismu. Uvažuje proto o pozitivních možnostech revolučního řešení politické situace v Rakousku a přibližuje se — třeba bezděky — programu svých někdejších odpůrců, českých radikálů. Havlíček se tak stal iniciátorem ideově progresivního boje za národní sebeurčení v době po roce 1848, kdy největší část představitelů naší buržoazní politiky rezignovala nebo se přizpůsobila tlaku absolutismu.

Na Havlíčkovy průbojné snahy do značné míry navázali nejdůležitější představitelé následující literární generace, především Hálek a Neruda. Také oni pojímají boj za národní práva v širokém a současně prohloubeném smyslu společenském, odpovídajícím ovšem novým podmínkám a možnostem, jež se otevřely po pádu absolutismu. Usilují prostřednictvím své publicistické, literární a vůbec veřejné činnosti o vytvoření nové ideové základny pro soudobou národní společnost, a za součást této základny považují nové, spravedlivější uspořádání sociálních podmínek národního života. V tomto smyslu promýšlejí i svoje pojetí národní literatury. Nezanedbatelné podněty jim daly některé práce Karla Sabiny. Ten už roku 1848 — ve stati Demokratická literatura — žádal, aby literatura byla „krví, probíhající tělo společenského života“; ve studii Literární obrazy (1859) pak vyslovil požadavek, aby literatura přispívala k řešení úkolů, stojících před soudobým lidstvem, především k řešení otázky sociální. Podobně také Hálek a Neruda pojímají literaturu jako prostředek k šíření nových myšlenek: Aby česká literatura mohla tuto funkci plnit, musí podle jejich přesvědčení odrážet a objevovat životní pravdu své současnosti; proto se ovšem naše písemnictví nemůže omezovat národními hranicemi, ale musí přijímat všechny pokrokové myšlenky a impulsy moderních literatur, zejména takové, které zvýrazňují sociální působnost literatury.

Májovci znamenají tedy první literární generaci u nás, která se soustavně zaměřuje na třetí základní otázku české literatury devatenáctého století, totiž na otázku sociální. Jejich přístup k ní je ovšem jiný, než tomu bylo například u Klácela. Májovci zajisté studují a znají utopický socialismus. Ale hlavní pozornost věnovali ne tak teorii jako reálnému životu dobové společnosti. Už v padesátých letech projevoval intenzivní zájem o sociální otázky především Neruda; podněty tohoto zájmu nacházel v prostředí městském, pražském.

Průmyslová revoluce uvedla do pohybu společenský vývoj, jehož potlačení nebylo už v silách habsburského režimu. Industrializace znamenala na jedné straně hospodářský rozvoj, na druhé straně útlak lidových vrstev a narůstání proletariátu. Mladá česká literatura padesátých a šedesátých let reagovala na tyto nové skutečnosti například v románové tvorbě Gustava Pflagra Moravského nebo v poezii Rudolfa Mayera.

Umělecky a myšlenkově nejzávažnějším způsobem vyjádřil však svůj vztah k novým sociálním podmínkám Neruda, a to ve své první básnické

sbírece Hřbitovní kvítí. Základní motiv této knihy — motiv izolace jednotlivce ve společnosti — je dán tíživou dobovou sociální skutečností; současně je však vytvářen individuální problematikou básníka, který usiluje o vyjasnění své osobní pozice v současném světě. Proměna společenských vztahů znamenala Nerudovi především proměnu vztahů lidských; proměna charakteru národa byla pro něho podmíněna změnou myšlení a etických norem jednotlivce. A naopak řešení problematiky sociální bylo Nerudovi prostředkem k osvobození lidské osobnosti, lidského ducha, podmínkou jeho všestranného rozvoje.

K nápravě společenských poměrů směřovala od přelomu padesátých a šedesátých let i tvorba Vítězslava Háška. Patrně to bylo nejprve v menších povídkách z pražského prostředí, zejména však v Háškově publicistice. Ta od počátku směřovala proti reakčním silám vládním i domácím a podporovala snahy o odstranění sociální diskriminace. Tuto ideovou linii pak Hášek rozvinul na umělecky vyspělé úrovni ve svých vyzrálých prózách i ve svých verších, kriticky zaměřených proti společenské nerovnosti v tehdejších podmínkách českého venkova.

Sociální problematika nabývala v dalších vývojových etapách české literatury stále větší aktuálnosti. Rozvoj dělnického hnutí v českých zemích a postupující znalost teoretické literatury se promítly i do české slovesné tvorby, ať máme na mysli autory generace ruchovsko-lumírovské nebo autory devadesátých let, respektive přelomu století. V poezii — po důležitých tvůrčích projevech Svatopluka Čecha a J. S. Machara — je ovšem vrcholným zjevem této sociálně motivované linie našeho básnictví Petr Bezruč. Ale i v naší próze a dramatu stále častěji vystupuje do popředí problematika života našeho proletariátu. I když řešení sociálních otázek bývá často kompromisní, sám obraz dělnického prostředí mívá většinou realistickou přesvědčivost; doklady toho najdeme například v prozaickém i dramatickém díle M. A. Šimáčka nebo Fr. Ad. Šuberta. Přípomínky zaslouží i prozaická tvorba vznikající souběžně na Moravě, už proto, že existenční podmínky českého dělnictva zde byly ještě komplikovanější než v Čechách; vyplývalo to ze silného germanizačního tlaku, jemuž bylo české dělnictvo na Moravě — a zvláště v Brně — vystaveno. Tuto situaci ztvárnil s myšlenkovou účinností a s velkou snahou o věrné zachycení reality brněnský prozaik Josef Merhaut, který vylíčil ve svých pracích existenční zápas drobných českých lidí v poněmčovaném Brně konce století. — Aktuálnost sociálních otázek vystupuje s novou naléhavostí v tvorbě generace St. K. Neumanna. Především Neumann sám v devadesátých letech a v období svého pobytu na Moravě se co nejintenzivněji zapojuje do dobových snah mladé generace o vyřešení společenské problematiky a brzy se stává čelnou osobností této generace; postupně se vymaňuje z vlivu anarchismu, nachází cestu k marxistickému světovému názoru a s největší myšlenkovou a tvůrčí energií vede naši literaturu k aktivní účasti na dobovém sociálním zápase. Jako kritik ukazuje Neumann české

literatuře cestu k realistickému ztvárnění skutečnosti a k demokrati-
zaci našeho moderního umění.

Připomenutý trojí cíl české literatury devatenáctého století — myšlen-
kové osvobození, národní sebeurčení a sociální spravedlnost — vyznačuje,
jak se domnívám, i trojí tradici naší slovesné kultury daného období. Tato
tradice je souvislá, její tři linie na sebe navazují, zčásti se i prostupují,
a ve svém celku jsou výrazem nejpokrokovějších tendencí a trvalých hod-
not naší literatury devatenáctého století. Dosvědčuje se tak, že síla národ-
ní kultury, jak napsal Josef Hrabák,¹ „spočívá v její kontinuitě a zdravá
kultura je jen taková, která tuto kontinuitu chce a dovede udržet, pro-
hloubit a rozvíjet“.

---

¹ J. Hrabák, Úvahy o literatuře, Praha 1983, str. 73.